

Джерело: Політологія. Книга перша: Політика та суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / За ред . Колодій А. 2 е вид ., перероб. і доп. К.: Ельга, Ніка Центр, 2002. Глава 6. – С. 163-200.

Глава 6. ГРУПОВІ ІНТЕРЕСИ В ПОЛІТИЦІ.

Перед вивченням цієї теми переконайтесь, чи знаєте Ви про:

- модель функціонування політичної системи;
- зміст понять суб'єкта і об'єкта політичної діяльності;
- класифікацію суб'єктів політики.

З цієї теми Ви довідаєтесь:

- що розуміють під суспільними інтересами;
- що таке “групи інтересів”, “групи тиску” у політиці;
- які є групи інтересів та яку роль вони відіграють у політичному житті;
- який вплив на політику справляє соціальна структура суспільства;
- які є теорії аналізу соціальної структури;
- якою є сучасна соціальна структура українського суспільства;
- що таке соціальний та політичний плюралізм;
- як складаються взаємовідносини між “групами інтересів”;
- що таке громадянське суспільство, клієнтелізм та корпоратизм;
- що таке конфлікт, консолідація і консенсус у політиці.

Розкриваючи суть політики як суспільного явища, функціонування політичної системи, зміст і ефективність політичної діяльності пересічних громадян та політичних лідерів, ми не могли обійтися без поняття суспільного інтересу. Найбільш уживаною ця категорія є, однак, у тому розділі політології, де вивчається діяльність великих груп людей, що є базовими та вторинними суб'єктами політики.

6. 1. Соціальна структура суспільства і групові інтереси.

Поняття “групи інтересів”

Суспільні групи формуються або природнім шляхом, на основі соціальної диференціації (розшарування) суспільства, або шляхом свідомого об'єднання людей у громадські організації чи створення певних інститутів із специфічним становищем та інтересами. Якщо вони прагнуть до висловлення, захисту або реалізації своїх інтересів, то ми їх називаємо “групами інтересів” або “заінтересованими групами”. Ці терміни ми вживатимуться тут як синоніми.

Група інтересів — це свідоме об'єднання людей на базі спільності потреб та інтересів, що прагне здійснювати вплив на владу заради відображення своїх інтересів у курсах державної політики. Виділяються спонтанні, організовані та інституційні групи інтересів. За ступінню гласності у їх функціонуванні групи поділяються на відкриті (явні) та приховані (латентні); за тривалістю існування на стійкі і тимчасові. Джерелом формування стійких спонтанних груп інтересів виступає соціальна структура суспільства.

Елементи соціальної структури як групи інтересів: суть і підстави формування.

Соціальна структура — це сукупність усіх соціальних груп і спільнот даного суспільства, що певним чином взаємодіють між собою. Уже Томас Гоббс у праці “Левіафан” (1651р.) цілком чітко визначав групу як певну кількість людей, що об'єднані спільним інтересом або спільною справою¹. У наш час поняттям групи охоплюються множини людей різного рівня консолідації, які об'єднані: 1) спільними ознаками; 2) суспільними взаємозв'язками; 3) спільними інтересами і діяльністю; 4) організацією. Кожен наступний пункт у цьому переліку ознак вказує на все тісніші зв'язки між членами суспільної групи, її більшу підготовленість до свідомої групової дії, у тому числі й у сфері політики.

За яких же умов і чому елементи соціальної структури стають суб'єктами політичної дії? І які є підстави для того, щоб вважати суб'єктами політики такі великі, спонтанно утворені елементи соціальної структури як класи, нації тощо?

Говорячи про особливості перетворення соціальних груп у базових суб'єктів політики потрібно враховувати, передусім, кореляційний, опосередкований зв'язок соціальної структури з політичною системою та стадіальність самого процесу формування первинних (базових) суб'єктів політики.

На ранніх етапах розвитку зв'язки між членами великих, спонтанно утворених груп є радше об'єктивними, ніж суб'єктивними, а спільні ознаки (хай і такі важливі, як однакове соціальне становище або спільне походження) залишаються неусвідомленими і не ведуть до кристалізації спільного інтересу. Рівень групової самоідентифікації (віднесення індивідами себе до даної групи) та консолідації залишається також низьким. Тому, об'єктивно утворюючи певну спільноту, така група ще не застосовує жодних цілеспрямованих дій задля реалізації своїх інтересів на політичному рівні і може вважатися лише *потенційною групою інтересів і потенційним суб'єктом політики*. Реальною групою інтересів вона стане лише тоді, коли люди, що входять до неї, зможуть усвідомити свій спільний інтерес і почнуть діяти (більш або менш організовано) в ім'я досягнення сформульованої на його основі мети. У такому випадку, на базі цієї групи може сформуватися одна чи декілька організацій, які певним чином інтерпретуватимуть інтереси цілої групи або її окремих частин та намагатимуться їх захистити.

! Отже, важливо відрізнити *групи низького рівня консолідації*, коли вони ще не є “групами інтересів” і відповідно суб'єктами політики, від *згуртованих самосвідомих “груп інтересів”*, які починають відігравати роль базового суб'єкта політичної діяльності. Прикладами можуть бути “клас в собі” і “клас для себе” за Марксом; етнос, що не усвідомлює себе дійовою особою політичного життя, і той же етнос на стадії політичного пробудження і перетворення в націю тощо.

Беручи до уваги таку різницю, ми можемо уникнути безплідних суперечок про те, що таке, скажімо, клас: суспільна група чи абстрактна статистична категорія; “уявна” група, чи дійова особа

¹ Див. : Гоббс Т. Избр. Произв. М. , 1964. Т. 2. - С. 244.

політики? А він буває і тим, і іншим. В країнах, де класовий поділ не відіграє вирішальної ролі в політичних баталіях, багато соціологів не без підстав не визнають його групою інтересів (США). А там, де класи мають сильні політичні організації і захищають свої інтереси (Швеція, Велика Британія) політична суб'єктність класу стає більш очевидною.

! Нагадаємо, що мова йде про базову суб'єктність, яка полягає в тому, що спонукає групу триматися разом, особливо в протистоянні з іншими аналогічними групами, об'єднуватися для певних дій, створювати організації і надавати їм масову підтримку.

Джерелом спонтанного утворення груп — елементів соціальної структури є соціальна диференціація: *горизонтальна і вертикальна*. Наслідком горизонтальної диференціації є групи, що відображають багатоманітність форм суспільного життя, його різнобарвність. Вони можуть співіснувати паралельно, не підпорядковувачись одна одній, і не класифікуються людською свідомістю в ієрархічному порядку (від нижчого до вищого). Це етноси, нації, демографічні групи, регіональні спільноти тощо. Їх інтереси різні, але за кожною з цих груп визнається рівне право на їх реалізацію. Якщо воно на практиці порушується, то між цими можуть виникати суперечності і конфлікти.

Вертикальну диференціацію творять класи, соціальні верстви, соціально-демографічні спільноти, що формуються внаслідок соціальної нерівності, тобто неоднакового володіння людьми деякими важливими матеріальними і духовними благами, від яких залежить їх суспільний статус та життєві можливості — можливості особистого розвитку та розвитку своїх дітей, перспективи зайняття певного суспільного становища (вищого або нижчого), яке у свою чергу розширює або звужує їхні життєві можливості. Нерівність невід'ємна від взаємного ранжування людей (уявного їх розміщення “по рангу”) і тому веде до формування “соціальної драбини” (суспільної ієрархії), по якій люди рухаються вгору, забезпечуючи собі і своїм дітям усе кращі життєві умови і все ширші можливості, або вниз, де ці можливості значно звужуються.

Інтереси груп, що знаходяться вгорі і внизу соціальної драбини можуть бути не лише різними, але й протилежними, навіть непримиренними, особливо в тих випадках, коли чисельно є незначними соціальні групи, що складають середину цієї ієрархії і коли суспільство поляризується на два протилежні табори — привілейовані і політично впливові верхи і знедолені та безправні низи. Таке суспільство називають *дихотомічним, тобто двополюсним*, на відміну від *плюралістичного суспільства*, де змагаються за владу, матеріальні і духовні цінності багато різноманітних груп із специфічними інтересами.

Оскільки підставою для утворення класів і соціальних верств є нерівне володіння засобами до життя, нерівні життєві можливості, то їх інтереси стосуються перш за все розподілу матеріальних ресурсів. Привілейовані верстви прагнуть зберегти свої переваги, не допустити перерозподілу багатства на користь бідніших верств. І, навпаки, ті верстви, що знаходяться в не вигідному становищі, домагаються перерозподілу національного доходу (у виключних випадках — майна) на свою користь, розширення життєвих можливостей за рахунок державних програм в галузі освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

Найчисленнішими групами інтересів, що уособлюють горизонтальний поділ окремого суспільства і людства в цілому є нації та інші етноси. В перекладі з грецької “*етнос*” означає народ. Це поняття використовується в суспільних науках для позначення *стійких історичних спільностей, різного ступеня консолідації, що належить до однієї культури*. Вони формуються на основі довготривалого проживання людей на спільній території, інколи — в рамках однієї державності (що додатково сприяє зміцненню спільних рис), під впливом однієї релігії тощо. Однак, характеристик, що відрізняють один етнос від іншого, не так уже й багато: це особливості культури, часто — мови, психологічного складу, і, чи не найголовніше: самоідентифікація і самосвідомість. Усвідомлення етносом своїх специфічних інтересів та необхідності їх захисту політичними методами перетворює його в націю, яка стає суб'єктом політичного життя.

Нація є вищою, модерною формою етнічно-політичної спільності людей. Про теорії її виникнення і роль у державотворенні буде сказано в окремій главі. Тут лише зазначимо, що, порівняно з етносом, для нації характерний вищий рівень консолідації та самоусвідомлення, що виявляється у творенні (або прагненні до творення) власної держави. Нації відіграють важливу роль на міжнародній арені, де діють опосередковано, через національні держави. Вони є важливим учасником політичного процесу в державах, що утверджують свою незалежність, а також в багатонаціональних державах.

Нації, етнічні групи та меншини вступають у політичний процес як його суб'єкти заради задоволення своїх соціально-культурних потреб (збереження і вільного розвитку своєї мовної і культурної самобутності), а також політичних та економічних інтересів, передусім, рівноправності на

арені політичних та економічних змагань. Вони є об'єктом етнополітики як одного з напрямків державної політики, що покликана розв'язувати всі проблеми співжиття етносів і національних груп. Обмеження де-юре або де-факто можливостей певних етнонаціональних груп у задоволенні своїх культурних, політичних та економічних інтересів, недотримання принципу їх рівноправності неминує веде до міжетнічної ворожнечі і конфліктів. Тому демократична держава намагається зробити все, щоб не допустити перетворення горизонтальної за своєю природою національної диференціації у вертикальну ієрархію, де були б пануючі і ущемлені у своїх правах етноси, і тим самим запобігає виникненню гострих міжетнічних конфліктів.

Вертикальна диференціація: теоретичні підходи до вивчення соціально-класової структури

Уособленням вертикальної диференціації суспільства є *класи* і соціальні *верстви* (або *страти*, відповідно до західної термінології). Їх утворення, взаємодію та вплив на політичне життя пояснюють у термінах трьох основних теорій: теорії класів, теорії соціальної стратифікації та теорії еліт.

Хоч саме поняття класів виникло ще у ХУІІІ ст.², теоретичне обґрунтування їх ролі у політичній боротьбі належить марксизму.

Марксистська теорія класів і класової боротьби виникла в період загострення суспільних суперечностей у Європі внаслідок двох головних причин. По-перше, утворення капіталізму і відповідних йому ліберально-демократичних режимів відбувалося в умовах жорсткого протиборства з деспотичними режимами добуржуазної Європи. Суспільства розколювались на протилежні табори, що вели гостру боротьбу за владу. По-друге, сам капіталізм в період свого становлення характеризувався поляризацією бідності і багатства, гострими конфліктами між найманими неімущими робітниками (пролетаріатом) і власниками підприємств (капіталістами). Ці обставини й обумовили марксистський погляд на класи як основних суб'єктів історії і політичного процесу та на першопричину їх утворення: суспільний розподіл праці і приватну власність на засоби виробництва.

Безумовно, що для свого часу в марксистській теорії класового поділу було немало слушного. Однак у головному соціально-політичному прогнозі щодо подальшої поляризації капіталістичних суспільств між багатством і бідністю і щодо неминучого загострення класової боротьби у промислово розвинених країнах аж до вибуху всієї системи соціальною революцією К. Маркс помилився. А так званий "класовий підхід" був перетворений в СРСР (в рамках відредагованого Сталіним "марксизму-ленінізму") в ідеологічне підґрунтя терору і політичного насильства тоталітарної держави. Деякі теоретичні досягнення марксизму в цій ділянці були зведені нанівець тим, що у своєму догматизованому варіанті класова теорія вже не відповідала реаліям соціальної структури і політичної боротьби ні в колишньому СРСР (головним чином через скасування приватної власності і перенесення основної суперечності у сферу відносин керівників і підлеглих), ні в країнах Заходу, що невпізнанно змінилися протягом останнього століття. За цей час тут склалися і нові суспільні реалії, і нові концепції, за допомогою яких здійснюється аналіз соціальної природи та політичної взаємодії основних елементів соціальної структури.

У Західній Європі, зокрема, досить поширеними зараз є так звані *неовеберіанські концепції класів*. Їх автори намагаються поєднувати ідеї К. Маркса і М. Вебера таким чином, щоб вони відповідали потребам і можливостям соціального аналізу (Е. Гідденс, Ф. Паркін та ін.). Неовеберіанці визнають економічні корені класів, але основну увагу звертають на вивчення умов і закономірностей їх структурування як соціальних спільнот, підкреслюють такі ознаки класового поділу, як "соціальна закритість", відокремленість класів від інших груп значними соціальними перегородками; стабільність класової приналежності напротязі декількох поколінь; їх самовідтворюваність тощо.

Та найбільш популярною сьогодні, без сумніву, є *теорія соціальної стратифікації*. Головна її перевага полягає в тому, що вона бере до уваги все розмаїття критеріїв соціального становища людей і пропонує, на основі їх кількісного виміру, картину вертикального розміщення груп — від тих, що знаходяться на верхніх щаблях уявної соціальної драбини, і до тих, що розташовані біля її підніжжя. Термін "стратифікація" власне і означає вертикальне розшарування, від латинського "*stratum*" — шар, що залягає над або під іншими шарами. Серед показників соціального становища враховуються багатство і доходи, влада, рід занять, освіта, спосіб життя, престиж, етнічна, расова та релігійна приналежність, стать, вік і інше. Пізніше, на перетині цих характеристик за допомогою досить складних методик виділяються класи — більш широкі категорії, що безпосередньо вказують на

² Ним користувався для обґрунтування своїх ідей французький історик і теоретик утопічного комунізму Г. Маблі, а пізніше - історики періоду Реставрації О. Тьєррі, Ф. Гізо, Ф. Міньє.

суспільне сткновище людей: від вищого класу до підкласу, тобто люмпенів, декласованих елементів. В рамках теорії стратифікації класи, проте, розглядаються не як суспільні групи — реальні або потенційні суб'єкти політичної діяльності, а лише як статистичні категорії, що допомагають узагальнити матеріал і зробити картину соціального розшарування менш строкатою.

Теорія соціальної стратифікації найбільше підходить для аналізу суспільного розшарування в тих країнах, які значно просунулися по шляху подолання розколу суспільства на два ворогуючих табори внаслідок високого життєвого рівня і в яких високою є висхідна соціальна мобільність (перехід людей з нижчих верств у вищі).

Відомий американський політолог Р. Дал зазначає, що в сучасних умовах для більшості розвинених країн характерне не дихотомічне розшарування з властивою йому біполярністю інтересів, а наявність багатьох ліній соціального поділу, наслідком чого є фрагментарність соціальної структури і плюралізм (множинність) інтересів. Тому “клас”, як би ми його не вимірювали, залишається тільки одним із елементів плюралістичної моделі виникнення та розв'язання суперечностей і конфліктів. А той, хто приділяє надто велику увагу класовому поділу, недооцінює, на думку Дала, інші підстави розмежування інтересів: як по лінії суб-культур (етнічні, релігійні, мовні групи), так і по лінії некласових критеріїв економічного поділу (відмінності між організованими і неорганізованими робітниками, керівниками і виконавцями, інтелектуалами і працівниками сфери обслуговування тощо). Не враховує він також і ідеологічних розходжень всередині правлячих еліт³.

Теорія еліт є однією з найголовніших (поряд з теорією класів і соціальної стратифікації) в тлумаченні соціального підґрунтя групових інтересів і політичної ролі суспільних груп. Але еліти — надто специфічна категорія політологічного аналізу. Вони можуть розглядатися і як елемент соціальної структури (і в цьому аспекті — як базовий суб'єкт політики, в середовищі якого формуються інтереси), і як сукупність індивідів, безпосередньо зайнятих політичним урядуванням, як “партія влади”. Тому питання про політичні еліти розглядатиметься окремо у другій книзі підручника. Щоправда, у випадку пост-комуністичних суспільств поняття правлячої еліти було і, до певної міри, залишається ключовим для розуміння їх соціально-класової структури та її трансформації в сучасних умовах, і ми не можемо обійти його, характеризуючи соціальний поділ українського суспільства.

Отже, на базі елементів соціальної структури (класів, страт, інших соціальних груп) за певних умов *спонтанно* формуються *стійкі, відкриті* групи інтересів. До них належать:

- нації, інші етнічні, расові, мовно-культурні спільноти;
- класи і соціальні верстви;
- соціально-демографічні групи (молодь, студенти, жінки, пенсіонери);
- конфесійні групи;
- територіальні (географічні) спільноти;
- еліти.

В залежності від проблеми, що вимагає розв'язання політичними методами, від однорідності та ступеня консолідації кожного з елементів соціальної структури, група інтересів може охоплювати як цілий такий елемент, так і окрему його частину. Наприклад, коли мова йде про ціни на сільсько-господарську продукцію, усі працівники сільського господарства зацікавлені в їх підвищенні і тому виступають як єдина група інтересів, що може надати підтримку політикам, групам тиску, партіям, котрі пропонують таке підвищення. Коли ж розглядається питання про власність на землю, фермерство, члени селянських спілок, керівний персонал колективного сектора можуть виступати як самостійні групи інтересів. Спонтанні групи в політичному процесі створюють соціальну базу для певних політичних об'єднань та лідерів, виділяючи їх із свого середовища та надаючи підтримку їх діям. Крім того, вони можуть використовувати професійних лобістів для досягнення своїх інтересів. В цьому розумінні такі групи виступають базовими суб'єктами політики.

Аналіз соціальної структури України та її впливу на політику Соціально-класова структура України потребує врахування як “спадщини” тоталітарного “соціалізму”, так і тих поки що млявих змін, які почалися в економічній та соціальній сфері з кінця 1980-х років. Отже, по-перше, який тип соціально-класової структури існував в Україні до “перебудови”? Згідно з твердженнями радянських дослідників, це була структура, що свідчила про рух суспільства від класового до безкласового стану, про зближення соціального становища і інтересів двох “дружніх класів — робітників і колгоспного селянства” та однієї

³ See: *Dahl R. A. Pluralist Revisited // Comparative Politics* — January, 1978. — P. 193.

верстви — ”трудової інтелігенції”. Однак цю концепцію заперечували західні радянологи і так звані “ревізіоністи”. Один з них, югославський соціолог Мілован Джілас ще в 1956 р. написав книгу “Новий клас”⁴, у якій показав, що правляча верхівка (партійно-державна номенклатура) перетворилася в так званих соціалістичних країнах на відірваний від народу клас із своїми специфічними інтересами і що головна лінія класового розмежування проходить тут саме між партійною бюрократією і народом. Такого погляду дотримувалися й інші західні теоретики: Р. Арон, Г. Арендт та ін. Отже, найпоширенішою на Заході схемою соціально-класового поділу СРСР була дихотомічна (двохполюсна) модель суспільства, що відображала протистояння панівної еліти (партійно-державної та виробничо-управлінської номенклатури) і аморфної, неструктурованої маси. Еліта виконувала не лише владні, але й розподільчі функції, що, в умовах одержавленої власності і відсутності незалежних від держави засобів до існування у решти населення, робило її могутньою як політично, так і економічно.

Ця концепція здобула підтримку і деяких радянських авторів в роки “перебудови” (Ю. Давидов, Є. Старіков та ін.). І хоч вона мала певні недоліки, перебільшуючи, наприклад, ступінь гомогенності “маси”⁵, однак її позитивний вплив на розвиток політико-соціологічних досліджень в країнах комуністичного СРСР безсумнівний. Концепція “атомізованого” суспільства, як її інколи називають, передусім правильно орієнтувала країни, котрі називали себе соціалістичними, щодо шляхів їх можливої демократизації: остання вимагала створення нормально диференційованої соціальної системи, структуризації маси на основі оволодіння власністю, створення незалежного від держави середнього класу, при паралельному позбавленні еліти тих “надповноважень”, які перетворювали її в напівекономічний клас, що монополізував владу і власність водночас.

Як же відбувається процес реструктуризації українського суспільства і які елементи соціальної структури виступають у ньому сьогодні найбільш впливовими групами інтересів?

Серед головних рис і тенденцій розвитку соціальної структури в Україні політологи називають такі: 1) переходи́вність сучасних груп і непевність статусу багатьох із них, оскільки відбувається досить болісний процес заміни старих ліній соціального поділу на нові; 2) поява нових власників, що в перспективі складатимуть верхівку суспільної піраміди; 3) збереження старою номенклатурою своїх позицій, що спричиняється до небажаного поєднання влади і власності в одних руках та є перешкодою до виникнення значного класу середніх власників; 4) відсутність середнього класу і скільки-небудь значного процесу його формування; 5) поляризація багатства і бідності; 6) деструктуризація і люмпелізація значних верств населення.

Як справедливо зазначають українські політологи, у країні діють “в кращому разі незрозумілі, випадкові, в гіршому-несправедливі, принизливі” правила розподілу. Їх наслідком є “деструктуризація і дестратифікація частини економічного активного населення, зв’язаного головним чином з державною власністю”⁶. Це може мати далекосяжні політичні наслідки, оскільки демократія без достатньої структурованості інтересів неможлива.

Не спостерігається серйозних спроб підвести соціальну базу під демократичні перетворення у вигляді середнього класу, який міг би стати наслідком енергійної масової і справедливої приватизації. Українці — хліборобська нація і надії на її відродження і на утвердження демократії не справдяться без відродження села, становлення міцних фермерських господарств. Адже в минулому найдемократичніші системи утворилися в країнах, де основним класом було заможне і вільне фермерство (США, Канада, Скандинавські країни). Концентрація власності (а, значить, і економічної влади), використання підневільної праці, навпаки, вели до антидемократичних тенденцій навіть в умовах того ж самого конституційного ладу (наприклад, у південних штатах США або в країнах Латинської Америки).

Які ж елементи перехідної соціальної структури України можна вважати сьогодні носіями специфічних інтересів і на основі якого підходу їх можна виділити?

Найбільш придатним інструментом для вивчення такої аморфної перехідної структури, якою сьогодні є соціальна структура українського суспільства, може бути теорія соціальної стратифікації. Вона пропонує різноманітні критерії для виділення реально існуючих соціальних груп, зосереджуючи увагу на роді занять, доходах, статусі, доступі до влади. На основі цієї теорії можемо виділити такі елементи:

⁴ Djilas M. The New Class. - London, 1957.

⁵ See: Socialism and the New Class. Toward the Analysis of Structural Inequality within Societies. Ed. by M. Sawyer. - Bedford Park (South Australia), 1978.

⁶ Див.: Соціальна стратифікація і політика // Політична думка. 1993. №1. - С. 16.

- робітники виробничої сфери, що диференціюються на робітників державного сектору; робітників-орендарів і співвласників підприємств; робітників приватних підприємств. Зберігається і навіть деякою мірою посилюється значення професійного поділу робітничого класу (шахтарі вже перетворилися в чітко структуризовану групу інтересів), а також його поділу на організовану і неорганізовану частину;
- селяни (люди, зайняті сільськогосподарською працею безпосередньо); відбувається їх поділ на селян колгоспного (кооперативного) сектору і фермерів з чітко вираженою відмінністю інтересів і політичних орієнтацій;
- творча інтелігенція, освітяни, медики;
- службовці, зайняті рутинною розумовою працею та працівники нефізичної праці сфери обслуговування; окрему групу тут складають працівники торгівлі, що в радянські часи діяли за принципом “торгівля державна, а товар наш” і показали себе досить активним прошарком під час приватизації;
- інженерно-технічні працівники і менеджери;
- підприємці: державного сектору; орендних і “народних” підприємств; приватні власники, що володіють контрольним пакетом акцій або повністю усім підприємством. Це одна з найбільш структуризованих, в плані суспільно-політичних інтересів, група, політично активна;
- урядовці — керівники установ найвищого державного рівня, від яких залежить прийняття і організація виконання політико-управлінських рішень;
- бюрократія — чиновники-адміністратори, що перебувають на державній службі;
- студенти;
- пенсіонери.

До них, у відповідності з теорією соціальної стратифікації, потрібно додати ще групи, які виділяємо за принципом горизонтальної суспільної диференціації: етнічні, мовні, конфесійні, територіальні. Вони об’єднуються заради захисту своїх культурних, політичних, а також і економічних інтересів.

Кожна з названих вище груп має певний соціальний статус, переважно пов’язаний з родом занять та його традиційним престижем у нашому суспільстві. Сьогодні він не завжди узгоджується з відповідним рівнем добробуту і взагалі буває непевним через переходовість соціальної структури в цілому. Виникає питання: а чи не можна об’єднати ці страти у більші структурні одиниці, котрі краще відбивали б рівень і спосіб життя та специфіку інтересів їх членів?

За відсутністю якісної статистики в цій ділянці суспільного життя України спробуємо використати дані узагальнень нашої преси. Найбільш крупні елементи соціальної структури українського суспільства, що перебуває в стані переходу до ринкових економічних відносин і демократії, відображені в **таблиці 6.1.**

З таблиці видно, що понад 85% населення України займають положення нижче середнього класу. Лише два перших класи: правляча еліта та під-еліта, а також, до певної міри, нечисельний середній клас можуть бути задоволені економічними змінами, що вже відбулися в державі. Основна ж частина українського населення попала в специфічний клас, умовно названий тут *основним*. Його головні риси:

- професійна гетерогенність (він складається із значної частки інтелектуалів та робітників промисловості, сфери обслуговування і сільського господарства, котрі поки що не знайшли свого місця в ринкових сферах діяльності, мають дуже низькі доходи від зайнятості в державному секторі і нестабільні — на стороні (якщо взагалі такі є); частково до групи входять безробітні, котрі залежить від періодичних доходів, які дає тимчасова зайнятість в різних сферах;
- він постійно існує в умовах крайньої непевності та невизначеності;
- психологічно він поділяється на дві групи: тих, хто ще має надію підвищити свій життєвий рівень, і тих, хто вже втратив таку надію.

Як вважає цілий ряд українських аналітиків (М. Рябчук, В. Полохало, В. Каспрук, Г. Приходько та ін.) головною причиною низького рівня життя основної частини населення України є незадовільні темпи і глибина економічних реформ, обумовлені пануванням старої, але дещо оновленої *номенклатури* як на політичній сцені України, так і в економіці. Політична та економічна влада в цілому залишаються не відокремленими одна від одної. Наймогутніші економічні групи не мають потреби наймати професійних лобістів: вони самі складають “партію влади”, яка зберігає менталітет і стиль поведінки старої номенклатури. Зберегти своє панування; розподілити на свою користь ще не розподілену державну власність, легалізувати вже набутий капітал та інші багатства, нейтралізувати, або хоча б локалізувати

спроби соціального протесту⁷ — ось головні цілі цієї впливової групи. Враховуючи значне поширення егалітарних настроїв серед українського громадянства, це є не прості завдання і вони ледь не повністю поглинають енергію і здібності “партії влади”, не залишаючи місця для турботи про загальносуспільне добро.

Таблиця 6.1.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД (ІІ ПОЛ. 90-Х РОКІВ)

№	Страта (суспільна верства)	відсоток у загальній чисельності населення	приблизний розмір середнього доходу**	частка у приватизованій власності
1.	“вищий клас”: правляча еліта -- відроджена і частково трансформована номенклатура	0.5 %	(?) приховані джерела доходів відіграють важливу роль у їх загальному розмірі	75%
2.	близька до вищого класу під-еліта -- частина “нових українців” та політиків, що поки що прямо не беруть участі у здійсненні влади	2.0 %	1200 -- 2000 гр. і більше	
3.	середній клас (за статусом і доходом)	12 %	400 -- 500 гр.	
4.	основний клас (середні за статусом, але нижчі за доходом верстви, що охоплюють основну частину сучасного збіднілого населення)	73 %	100 - 300 гр.	25 % (часто це є формальна приватизація, без жодних економічних наслідків)
5.	нижчий клас (бідні верстви)	7.5 %	40 -- 60 гр.	
6.	декласовані прошарки населення	5 %	(?) випадкові джерела доходів відіграють вирішальну роль	
7.	Усі верстви:	100 %	170 гр.	

* Див.: Віктор Каспрук. Хто є хто в Україні: аналітичний огляд сучасного стану нашого суспільства // *Час/Time*, 1997, 17 січня.

** Припущення.

Соціальна структура породжує певну конфігурацію спонтанних групових інтересів, а вже на їх основі можуть формуватися і організовані групи інтересів та групи тиску, від яких залежатиме політичний лад в Україні.

⁷ В. Каспрук. Хто є хто в Україні: аналітичний огляд сучасного стану нашого суспільства // *Час/Time*, 1997, 17 січня.

6.2. Організація групових інтересів і здійснення тиску на владні структури

Організовані та інституційні групи інтересів та групи тиску

Включившись у політичну діяльність, спонтанні групи інтересів виступають базовими суб'єктами політики, на основі яких створюються вторинні суб'єкти — *асоціації, спілки, об'єднання, які*, по-перше, забезпечують функціональне представництво інтересів спонтанних груп, а по-друге, захищають власні, значно вужчі інтереси, котрі з часом можуть отримати домінуюче значення в їх діяльності. Ці групи називаються

організованими групами інтересів. Коли вони здійснюють безпосередній тиск на владні структури, то водночас виступають і як групи тиску.

Групи тиску — це такі об'єднання громадян, які безпосередньо не борються за владу, але наполягають на врахуванні своїх інтересів при здійсненні політики. До них належать професійні спілки, об'єднання промисловців, військових, жінок і ветеранів, учених і т. п. В принципі, всі суспільні рухи і організації — від могутніх об'єднань бізнесменів до тенісного клубу — можуть бути зачислені до груп тиску, коли вони включаються в політичний процес, звертаючись до тих чи інших форм декларування своїх вимог і мобілізації людей на їх підтримку.

Західні політологи під групами інтересів розуміють саме такі, вторинні утворення, що проявляють політичну активність, репрезентуючи і захищаючи певні інтереси за допомогою різноманітних акцій тиску. Визнаючи, що в деяких випадках ці два поняття повністю або частково співпадають, ми вважаємо, однак, за доцільне розмежовувати "*групи інтересів*" як більш широкі спільноти людей, що усвідомлюють специфіку своїх інтересів і ставлять завдання їх захистити, та "*групи тиску*" — організації та об'єднання, що безпосередньо зайняті захистом групових інтересів за допомогою активних дій у сфері політики.

Серед організованих груп інтересів і груп тиску виділяють:

I. *захисні групи*, що створюються заради захисту власних матеріальних та професійних інтересів або інтересів ширшої соціальної групи, яку вони репрезентують. Це:

- профспілки,
- об'єднання підприємців,
- творчі спілки,
- об'єднання ветеранів,
- організації споживачів тощо;

II. *функціональні (проблемні) групи*, що створюються заради просування певних програм на політичну арену, привернення до них уваги громадськості та урядів. Вони об'єднують суспільно активних людей, котрі прагнуть вирішити проблеми, що зовсім не обов'язково стосуються їхніх власних інтересів. Це можуть бути загально-суспільні або й загально-людські проблеми, такі як:

- захист прав людини,
- допомога жертвам Чорнобильської катастрофи,
- боротьба за ядерне роззброєння,
- захист навколишнього природного середовища,
- заборона абортів,
- боротьба проти порнографії та інші.

Проблемні групи інтересів часто набувають форми відкритих рухів, до яких можуть приєднуватись усі, кого турбує вирішення даного питання. Їх трактують як об'єднання "за щось", а не "когось" (останнє властиве групам захисту). Ці групи є однією з найсучасніших форм участі громадян демократичних країн у політиці, яка є особливо популярною серед молоді.

Серед організованих (захисних і проблемних) груп інтересів є як *стійкі*, так і *тимчасові* утворення. Останні виникають, як правило, тоді, коли людей об'єднує якась одна особливість їх суспільного становища, яку вони хочуть зміцнити або нейтралізувати політичними засобами, або хвилює якимсь одне конкретне питання, спонукаючи їх до політичної участі. Із зміною становища чи вирішенням питання такі групи саморозпускаються або розпадаються стихійно. Трапляється, однак, що вони продовжують існувати, переорієнтовуючись на інші цілі та набуваючи статус постійної групи. Приклади тимчасових груп інтересів:

- біженці;
- іммігранти;
- прихильники проведення референдуму з якогось конкретного питання тощо.

Проміжне становище між спонтанними та організованими групами інтересів займають так звані *інституційні групи інтересів*:

- військові,
- бюрократія,
- церкви.

Перші дві з названих інституцій є формальними утвореннями, що діють всередині державних структур, домагаючись від уряду тих чи інших дій на їхню користь. Третя — в демократичних країнах є відокремленою від держави, однак церковна ієрархія у більшій або меншій мірі взаємодіє з урядом з метою захисту інтересів своїх вірних.

Усі охарактеризовані вище групи відкрито заявляють про свої інтереси, пропагують свої програми, прагнуть мобілізувати якомога ширшу підтримку громадськості і вплинути на уряд. В демократичних країнах вони діють в межах закону і не зацікавлені в засекречуванні своїх намірів та дій. Існування цих груп знаходить відображення в пресі, статистиці, соціології і політичній науці, а діяльність (у тому числі й політична) визнається суспільством як у цілому правочинна. Функціонування структурованих відкритих інтересів складає інституційну основу того, що в політології прийнято називати *громадянським суспільством*.

Приховані групи
інтересів і їх
політичний вплив

Поряд з ними у будь-якому суспільстві існують (хоч і в різних розмірах) *приховані (латентні) групи інтересів*, що не афішують свого існування і відстоюють інтереси, як правило, нелегітимними, або й протиправними способами, користуючись послугами платних лобістів, домагаючись проникнення “своїх людей” у владні структури, звертаючись до підкупу

державних службовців, шантажу і насильства. До них відносяться: *клани (кліки); мафії; родинно-земляцькі об'єднання*.

Кліка (у нас більш уживаним є близький за значенням термін *клан*) — це мала група, що існує в рамках великої, виникає стихійно, і тому належить до системи неформальних зв'язків. Вона намагається за допомогою закулісних дій так сформувати певну суспільну (політичну) структуру, щоб зайняти в ній панівне положення і отримати якнайбільшу матеріальну вигоду. Мета кліки (клану) — повне панування над структурою без її зміни. Приховуючи методи своєї діяльності, вона одночасно афішує свій вплив з метою розширення кола своїх прихильників.

Іншою латентною групою є *мафія*. Це група осіб, які намагаються досягнути своєкорисливих матеріальних і владолюбних цілей не тільки в рамках певної організації, але й у суспільстві в цілому. Для цього вони налагоджують зв'язки з владними структурами і здійснюють тиск на владоможців з використанням як законних, так і незаконних засобів. Будь-яка мафія керується принципом: “мета виправдовує засоби”, проте її діяльність не завжди і не обов'язково має злочинний характер. (На відміну від гангстерських угруповань, які завжди ставлять перед собою злочинні цілі). Люди, що входять до мафії, як правило, належать до різних суспільних структур, у тому числі і владних. З самого початку свого існування мафії завжди були тісно пов'язані з політикою, або через своїх керівників, як це було в період їх виникнення (батьки сіцилійських мафіозних родин у своєму легальному житті завжди займали найвищі державні і політичні посади), або через спеціально організовані і повністю керовані мафією групи лобістів, як це відбувається зараз. В країнах, де політична еліта взаємодіє з мафією, набувають поширення так звані клієнтельські зв'язки, про зміст яких буде сказано нижче, незаконні інтереси отримують гору на державному рівні, ставлячи під загрозу розвиток громадянського суспільства і демократії.

Активність у сфері політики відрізняє мафії від організованої злочинності (злочинних груп, банд). Злочинні групи, як правило, не ставлять собі завдання впливати на політику. Підкупивши одного чи декількох державних діячів, вони можуть контролювати їхні дії, але роблять це виключно заради того, щоб захистити себе від переслідування правоохоронних органів. Мафія ж завжди намагалася впливати на внутрішню і навіть зовнішню політику або навіть формувати її на території, що перебуває під її контролем (прикладом може бути діяльність наркомфії в Колумбії і Болівії).

Об'єднання людей на основі *родинно-земляцьких зв'язків* є ще однією різновидністю прихованих групових інтересів. Вони є рудиментом феодального суспільства і найбільше зустрічаються в суспільствах, де ці відносини ще не подолані остаточно. Проте подібні угруповання є в селах і маленьких містечках різних країн. Люди певного кола, котрі займають ключові позиції в економіці, управлінні, культурі, вступають у різноманітні контакти між собою і надають взаємні послуги, незалежно від відмінностей у світогляді, політичних поглядах, соціальному становищі, освіті і багатстві.

Вони впливають на суспільну думку, організовують підтримку для певних політичних сил і акцій. І хоч усюди панує негативне ставлення до таких зв'язків, ще жодному суспільству не вдалося їх позбутися⁸.

Приховані групи інтересів існують у будь-якому суспільстві, особливо активізуючи свою діяльність у кризові періоди. Вивчати їх складно, бо це потребує і додаткової інформації, і значної особистої мужності дослідників. А цим не завжди можуть похвалитися навіть західні соціологи. Але робити це необхідно, бо в багатьох суспільствах їх вплив на політику є значний (Італія, Росія, Україна, країни Середньої Азії), а в деяких — навіть вирішальний (окремі країни Латинської Америки).

За загальним правилом, вплив прихованих угруповань на політику тим більший, чим менш структуризованими є основні, відкриті елементи соціальної структури. В посткомуністичних державах до цього додається безпрецедентно сприятливий ґрунту для їх виникнення і функціонування: перерозподіл одержавленої власності при неусталених інститутах влади, відсутності міцної судової системи і т. д. Крім того, в Україні, як і у всьому колишньому СРСР, приховані групи інтересів раніше майже не вивчалися. Більш того, саме їх існування заперечувалось. А повна відсутність гласності про їх діяльність тільки сприяла зростанню їх чисельності та політичного впливу.

В країнах колишнього СРСР найбільш вдалі спроби теоретичного осмислення явища економічної і соціальної латентності зроблено економістом Тетяною Корягіною (Москва) та соціологом політики Віктором Макаренко (Ростов-на-Дону). Саме на основі його висновків і узагальнень ми й побудували виклад цього питання. Справи поступово міняються на краще і в Україні. З'являються не лише публіцистичні, а й перші наукові статті про корупцію, про кланові зв'язки всередині правлячої еліти, про вплив прихованої структуризації інтересів на політику і соціальний розвиток.

На думку значного числа дослідників, правлячий клас в Україні організований за клановим принципом і тому не відчуває достатньої відповідальності перед лицем виборів або інших тисків знизу. Його панування в економічному і політичному житті України таїть у собі певну загрозу демократії та майбутньому соціальному розвитку, стимулює і прикриває корупцію. А корупція та тіньова економіка, своєю чергою, посилюють вплив прихованих групових інтересів мафіозного типу, що виконують у політиці дисфункціональну роль.

Основною прихованою “групою інтересів” у нас були і залишаються, безумовно, ділки так званої “тіньової економіки”, інтереси яких (наприклад, щодо приватизації, зовнішньо-економічних зв'язків тощо) можуть не співпадати з інтересами суспільства як цілого. Частина з них прагне легалізувати свою діяльність за нормалізації умов економічної діяльності (зокрема, створення економічно виправданої податкової системи). Але немало є й таких, які користуються з невизначеності та безконтрольності економічної ситуації, з надмірної пасивності у проведенні реформ і розгортають свої підпільні махінації. Їх опосередкована політична діяльність спрямована на подальше гальмування реформ або на просування їх у вигідному для цих груп напрямку. Якщо “тіньові економічні інтереси” зростаються з владою або включають до свого складу тих чи інших державних діячів, адміністраторів і політиків, то є всі підстави говорити про мафію.

Способи здійснення тиску групами інтересів. Поняття лобі і лобіювання.

Основна сфера діяльності груп інтересів та груп тиску — це законодавство, бо саме тут формуються основні курси державної політики.

Групи тиску можуть вимагати від законодавців прийняття одного закону і блокувати інший, вести роботу по схваленню певних поправок до існуючого законодавства або ж наполягати, щоб усе лишилося без змін.

Причому передбачається, що все це вони роблять в інтересах великих суспільних груп, які їх висунули на політичну арену, надають їм фінансову, ідейну, політичну підтримку і є джерелом їхньої сили. На практиці, проте, трапляється й інакше: групи тиску стають так би мовити самодостатніми групами інтересів і, в першу чергу, дбають про себе та про своє виживання і тільки в другу чергу — турбуються про інтереси тих груп, які їх висунули.

Крім законодавства, об'єктом зацікавлення груп тиску можуть бути також виконавча та судова влада. Адже в політиці дуже багато залежить від того, хто виконує прийняті закони і постанови, хто розпоряджається ресурсами. Загалом, можемо констатувати наступні напрямки діяльності груп тиску:

- вплив під час виборчої кампанії;
- вплив на законодавчий процес;
- вплив на кадрові питання (формування уряду, судів, інших управлінських структур);
- вплив на прийняття і виконання управлінських рішень;
- вплив на суд і судові рішення.

⁸ Див.: Макаренко В. П. Социальная структура: явные и скрытые элементы. Лекция по курсу социологии. Ростов-на-Дону: “Логос”, 1992.

Яким чином це робиться? Найчастіше використовуються різні способи *безпосередньої взаємодії з владними структурами*, такі як:

1. *Особисте послання політичному лідерові (главі держави) або верховному органу правління* (як, наприклад, ЦК КПРС в колишньому СРСР). Це дуже розповсюджений і практично єдиний спосіб взаємодії “мас” і “вождів” за недемократичних режимів, хоч інколи й він буває ризикованим (про це свідчить доля академіка А. Сахарова і багатьох інших радянських “дисидентів”, що писали послання до “верхів”). За демократії цей спосіб зв'язку з владою також існує, однак інші способи є значно ефективнішими і тому вживаються частіше.
2. *Забезпечення собі прямого представництва у правлячій еліті*. Мова йде про будь-яку з гілок влади, хоч найлегше боротися за місце в представницькому органі. Цей спосіб найбільш доступний заінтересованим групам, що представляють вищі класи. Банкіри, промисловці, директори державних заводів і т. п. за будь-яких режимів не ігнорують цієї можливості. Серед свіжих прикладів — депутатство Юлії Тимошенко, заступника директора “Єдиних енергосистем” України, яке вона відкрито використовувала для лобіювання інтересів свого концерну.
3. *Контакти між елітами* (груповими і владною), використання *персональних знайомств* і зв'язків з людьми при владі. Недарма кажуть, що в політиці важливим є не те, що ти знаєш, а те, кого ти знаєш. Цей шлях взаємодії особливо характерний для країн із слабо розвиненим громадянським суспільством, невисокою правовою культурою.
4. *Вплив через бюрократичний (адміністративний) апарат*, в якому в демократичних країнах є відділи, спеціально створені для взаємодії з громадськими об'єднаннями та іншими групами інтересів. У вересні 1997 р. у Львові, наприклад, підписаний Меморандум між обласною Держадміністрацією та представниками низки захисних, проблемних та інституційних груп інтересів, що свідчить про увагу влади до їх діяльності, намагання уникнути конфліктів.
5. *Використання лобістів* — спеціально найнятих людей або своєрідних “фірм”, що зобов'язуються вплинути на владні структури у потрібному напрямку. *Лобі* в перекладі з англійської означає “приймальна”, “вестибюль”, “кулуари”. Отже, лобі в політиці — це неформальні кулуарні об'єднання високооплачуваних представників або агентів тих суспільних груп, які є достатньо організованими і багатими, щоб їх утримувати. Лобісти здійснюють тиск на владні структури, використовуючи різні способи: політичні (підтримка на виборах), економічні (підкуп політичних діячів, адміністраторів та суддів, введення їх у склад засновників тих чи інших корпорацій, товариств та об'єднань), ідейно-психологічні — переконання, вмовляння.

Виникнення інституту лобізму відноситься до середини XIX ст. А сьогодні в західних демократіях, особливо в США і Англії, він набув легітимності (за виключенням протизаконних дій) і є важливим фактором політичного життя. Один з американських підручників політології визначає *лобіювання* просто як “*діяльність організованих інтересів, метою якої є здійснення впливу на державних службовців*” і, практично, не відокремлює лобі від інших груп тиску.

Існувала система лобізму, тільки з деякими модифікаціями, і в колишньому СРСР. Лобі тут мали відомчо-бюрократичний характер і здійснювали закулісний тиск на вершину владної піраміди через різні ланки державної бюрократії. Поєднання необмеженої влади конкретного керівника з практикою народногосподарського планування сприяло тому, що кількість регіональних і відомчих інвестицій ставали відповідною статтею державного бюджету саме в результаті діяльності лобі (так званих “штовхачів”). Те ж саме можна сказати про управління промисловістю, соціальною сферою, культурою, освітою, спортом, обороною і т. д. Становлення парламентської системи в Україні веде до переплітання в перехідний період виборчо-бюрократичних лобі з законодавчо-парламентськими, що породжує у цій сфері корупцію та інші зловживання.

Поряд з прямим впливом на владні структури, групи інтересів звертаються і до *непрямого тиску*, діючи *через партії або через громадську думку*, яка формується за допомогою засобів масової інформації.

Нарешті, якщо охарактеризовані вище способи впливу для певних груп є недоступні або неефективні, тоді ці групи інтересів звертаються до *акцій протесту*: демонстрацій, пікетувань, страйків тощо. Якщо ж влада і далі продовжує ігнорувати їх вимоги, справа може дійти до *збройних конфліктів, повстань та насильницьких революцій*.

Впливовість
заінтересованих груп та
груп тиску

Від чого залежить здатність тієї чи іншої групи здійснювати вплив на людей і структури, що виробляють політику? Політологи називають такі основні фактори, що визначають впливовість заінтересованих груп:

1. *Тип політичного режиму*. За умов плюралістичної демократії усі законні і чітко сформульовані вимоги тих чи інших суспільних груп, що

відображають їхні інтереси, партії намагаються задовільнити після приходу до влади, нарощуючи в такий спосіб свою соціальну базу, заохочуючи виборців голосувати саме за них на наступних виборах. У недемократичних країнах канали зворотнього впливу мас на еліти відсутні. Тому на задоволення своїх вимог можуть розраховувати хіба що групи інтересів, які утворюються всередині правлячих еліт, а також індивіди і соціальні верстви, що перебувають з ними у *клієнтельських стосунках*, про характер яких буде сказано нижче.

2. *Рівень легітимності* групи, що заявляє про свої вимоги. Найвищою легітимністю в Західних країнах володіють об'єднання медиків, юристів, і їм порівняно легко вдається домогтися задоволення поставлених вимог, чого не можна сказати про працівників транспорту, чи скажімо — шахтарів. Їх страйки часто викликають невдоволення обивателів, яке використовується владою та підприємцями для відтягування або блокування їхніх вимог.

3. *Здатність групи звернутись до певних санкцій*. Якраз тут сильними є позиції шахтарів, транспортників, енергетиків і слабкими – освітян чи юристів.

4. *Ресурси*, якими володіє група: її фінансове становище, рівень організованості, число членів.⁹

6.3. Суспільні моделі взаємодії і захисту групових інтересів

Дві парадигми аналізу співіснування і взаємодії заінтересованих груп

Існує два основних підходи до вивчення (дві дослідницькі парадигми аналізу) впливу групових інтересів на політику. *Марксистська теорія класів і класової боротьби*, яка, як уже згадувалось, виходить з ідеї класового панування та дихотомічних уявлень про суспільне життя, і *теорія плюралістичного суспільства*, яка вважає нормою наявність багатоманітних групових інтересів, що борються за вплив на владні структури.

Згідно марксистського вчення про класи, процес соціальної диференціації діє тільки в напрямку поляризації суспільства на два основних класи: панівний (експлуаторський) і підлеглий (експлуатований); кожне класове суспільство має *одну* головну суперечність — суперечність з приводу володіння засобами виробництва (при капіталізмі це є суперечність між буржуазією і пролетаріатом); усі інші суспільні групи розмиваються і зливаються з основними класами, або стають на захист їх інтересів і лише ці останні реально впливають на політику; політична влада завжди є явним або прихованим пануванням (диктатурою) одного класу над іншим. Марксисти вважають, що основна класова суперечність має непримиренний характер (є антагоністичною) і тому ніякі компроміси, домовленості між класами не приведуть до стабілізації системи. Ця суперечність може бути розв'язана тільки за допомогою революції, а тому революційність є ознакою зрілості політичного руху експлуатованого класу. До політичної поміркованості, пошуків шляхів до класового примирення ортодоксальні марксисты (не тільки в минулому, але й тепер) відносяться зневажливо як до угодовства, опортунізму, зради класових інтересів.

Протилежним до охарактеризованого є ліберально-демократичний підхід до оцінки ролі групових інтересів у політичному житті, що знайшов свій сучасний вираз у теорії “плюралістичного” суспільства. Її положення чітко сформульовані Робертом Далом, книга якого “Хто ж править?” вважається класичним дослідженням у цій галузі. Плюралісти погоджуються, що тенденція до дихотомізації суспільного поділу могла діяти в період раннього капіталізму, але заперечують її дію в сучасних розвинених суспільствах. Останні характеризуються складною соціальною структурою, наявністю багатоманітних групових інтересів (економічних, соціальних, культурних, конфесійних і т. д.), тобто *соціальним плюралізмом*. Групи перебувають у стані перманентного протиборства, яке не тільки не підриває стабільність соціальної (і політичної) системи, але й сприяє їй. Чим більше є заінтересованих груп і чим частіше перетинаються їхні вимоги, тим краще для демократії. Адже в такій ситуації представникам заінтересованих груп доводиться постійно шукати шляхів до примирення, вести переговори, заключати союзи, тобто відмовлятися від політики силового тиску і формувати політичну культуру компромісів.

Перевагою плюралістичного суспільства є те, що суспільні групи мають можливості захищати свої інтереси, виступаючи на політичній арені як *організовані сили*. Р. Дал зазначає, що категорією політології є не соціальний чи культурний плюралізм у розумінні “багатоманітність”, а саме “*організаційний плюралізм*”, що здатний перетворити групи інтересів на суб'єктів політичного процесу. Організаційний плюралізм в сфері громадського життя веде до утворення партій, які є наступною

⁹ See: P. Hague, M. Harrop, Sh. Breslin. Comparative Government and Politics. An Introduction. Third edition. — Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1992. — P. 220-222.

ланкою представництва і захисту специфічних групових інтересів політичними засобами. “Організаційний плюралізм, — пише Дал, — звичайно супроводжує, і як причина, і як причина, і як наслідок, процес лібералізації і демократизації гегемоністських режимів”¹⁰.

Першим теоретиком плюралістичного суспільства вважають *Джеймса Медісона*, одного з батьків-засновників США, який у знаменитій колективній збірці статей “*Федераліст*”, що агітувала за ратифікацію Конституції штатами, стверджував, що конфлікти інтересів є природним явищем для людини і суспільства і тому потрібно подолати упередженість

до угруповань; що по мірі зростання різноманітності інтересів та політичних розмежувань, перетворення конфліктів на звичний і прийнятний аспект політичного життя, зростає також значення особистих прав. *Персональні права* захищають індивіда від можливого свавілля властей, *забезпечують кожному певний простір свободи, який не може бути легко порушений звичайними політичними рішеннями*. “Якби могло існувати суспільство, в якому б не було конфлікту інтересів, ніхто дуже не потребував би персональних прав: Чого хотів би один громадянин, того хотіли б усі інші”, — писав Медісон.

Суспільства, у яких визнання різноманітності групових інтересів поєднується з захистом індивідуальних прав особистості, функціонують як *громадянські суспільства*. Їх особливістю є те, що в рамках таких суспільств люди об’єднуються в асоціації та виходять з них, конкурують з іншими спілками та групами інтересів, а також заявляють про свої вимоги державі як *рівні і вільні індивіди, права яких захищені конституцією і законами*.

Громадянське суспільство, як правило, розглядають в політології як антиномію (соціальне утворення, що протистоїть) державі. Не відступаючи від цього правила, ми також залишимо основний блок питань, що стосуються проблем громадянського суспільства, для розгляду в третій частині підручника, в контексті його стосунків з державою. Однак поняття громадянського суспільства тісно пов’язане з темою, що розглядається зараз. Воно характеризує *один із типів співіснування, організації і захисту групових інтересів різних рівнів та їх стосунків із державою*, яке значно відрізняється від двох інших типів — *клітелізму і корпоратизму*. В чому ж полягають ці відмінності?

Досить популярним є визначення, що проголошує: *громадянське суспільство — це плюралізм і організація інтересів незалежно від держави*. Інститутами громадянського суспільства є виробничі спілки, добровільні громадські організації і об’єднання, тобто всі охарактеризовані вище відкриті організовані групи інтересів та групи тиску. Як інститути громадянського суспільства вони виконують наступні групи функцій:

1. По-перше, ці спілки та об’єднання є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів (як приклад можна навести діяльність українських кооперативів або товариства “Просвіта” в Галичині у 20–30-і роки нашого століття). У цій ролі вони полегшують виконання державою своїх функцій, зменшуючи “тягар проблем”, які їй доводиться вирішувати.
2. По-друге, ці інститути виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протистоянні з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс “бути почутою на горі” владної піраміди. Вони також зменшують деструктивну силу протистояння інтересів, абсорбуючи і впорядковуючи енергію людей, вводячи в організоване русло протести, вимоги, акції непокори і т. п. Тим самим вони оберігають суспільну систему від хаосу і створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.
3. По-третє, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їх можливому протистоянні з державою.

Життєдіяльність громадянського суспільства визначається розвиненістю вертикальних та горизонтальних зв’язків цієї системи, її здатністю реалізувати багатоманітні інтереси соціальних груп та індивідів. А це залежить як від кількісних показників включеності громадян у діяльність інститутів громадянського суспільства, так і від якісних вимірів цієї діяльності: громадянської культури, активності, відповідальності. Найважливішими рисами громадянської політичної культури є: потенційна політична активність громадян, їх віра у свої можливості, готовність, коли треба, брати участь у політиці заради захисту своїх інтересів; поміркованість і здатність іти на компроміси, поєднання конкурентності з відносинами взаємної довіри та співробітництва. Громадянська культура є культурою участі і підтримки, з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян.

¹⁰ See: *Dahl R. A. Pluralist Revisited // Comparative Politics. — January, 1978. — P. 197.*

Не останню роль серед чинників, що обумовлюють силу або, навпаки, кволість громадянського суспільства, відіграє держава, оскільки саме вона створює відповідне правове поле для діяльності організованих груп інтересів та для захисту індивідуальних прав людини. “Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономності громадянського суспільства і заборолом проти беззаконного правління”.¹¹

Клієнтелізм як тип взаємодії та захисту інтересів

Коли ж громадянська культура відсутня, а висока ступінь соціальної нерівності та пов'язаної з нею несвободи нижчих суспільних верств поєднуються незахищеністю громадянських прав і свобод прав, тоді домінуючою *формою стосунків з приводу захисту індивідуальних та групових інтересів стає клієнтелізм* (див. **таблицю 6. 2**). За таких умов

особа покладається не на свої права і не на вплив організованих для захисту інтересів асоціацій, а на *патрона*, який стоїть вище на соціальній і владній драбині і погоджується захищати безумовно йому відданих і готових завжди відплатитися “клієнтів” з нижчих соціальних верств.

Таблиця 6.2.

Дві моделі співіснування і захисту інтересів: громадянське суспільство і клієнтелізм.

Патроно-клієнтельські стосунки базуються на обміні благами між суб'єктами з неоднаковими суспільним статусом і силою впливу: сильний, або патрон, пропонує захист (протекцію) і доступ до дефіцитних ресурсів (земля, робочі місця, квартири в колишньому СРСР тощо) клієнтові; клієнт, у свою чергу, надає підтримку чи послуги патронові (робота, виборчі голоси). Такі стосунки стійко тримаються в організаціях типу мафії і були вперше були описані дослідниками середземноморських країн, де мафії — вкорінене явище. Дослідник клієнтельських стосунків в Італії К. Розетті підкреслює, що головною причиною того, що клієнтелізм, який був домінуючою формою традиційних стосунків на півдні країни, згодом поширився на політичну систему всієї Італії, було утвердження “напів-конституційного режиму”, за якого суди, у тому числі й конституційний, залежать від політиків (законодавчої і виконавчої гілок влади). Клієнтельські стосунки, зазначає Розетті, процвітають тоді, коли “конституційні гарантії прав і обов'язків урізані, усунені або паралізовані”. “Конституційний захист є вирішальним чинником, що гарантує безпеку і запобігає утвердженню мережі особистого підпорядкування патронам, на якій ґрунтується клієнтелізм”¹². Вони властиві багатьом суспільним системам по всій планеті: від країн третього світу, де партійними босами часто є лендлорди або вожді племен, що отримують голоси підлеглого селянства в обмін на певні блага від центрального уряду, до місцевих “партійних машин” деяких американських міст.

Попри значні відмінності у формах клієнтелізму, усі патроно-клієнтські системи мають одні й ті ж самі підстави виникнення. Вони виростають не там, де соціальна нерівність і експлуатація є незначні, а, навпаки, там де вони дуже глибоко закорінені і непорушні; тому для нижчих верств видається раціональнішим діяти в їхніх рамках, ніж боротися проти них. Клієнтелізм виникає в ієрархічних суспільствах, де конкуренція індивідів існує тільки в межах певного рівня ієрархії і не поширюється на відносини між цими рівнями. Етнічна солідарність з її мережеподібною структурою стосунків також вважається добрим ґрунтом для клієнтелізму, оскільки підсилює міжкласові і міжгрупові контакти як основу для політичних дій (інакше кажучи, сприяє співробітництву між нерівними). Сутність цього явища можна виразити через такі риси:

- нерівність суб'єктів, що вступають у зв'язок заради захисту своїх інтересів та задоволення потреб;
- надання двостороннім стосункам форми фаворитизму, патронажу, що зовні може виглядати як форма захисту простої людини;
- зв'язок між патроном і клієнтом на підставі особистих зобов'язань або общинної солідарності (патрон, наприклад, може бути хресним батьком клієнта або належати до тієї самої етно-культурної громади, що й клієнти);
- боротьба за контроль над політичними і економічними ресурсами як справжня мета патрона;
- використання ним незаконних форм контролю за рухом ресурсів;
- партикуляризм інтересів;
- недотримання громадянських прав і активна або пасивна протидія їх застосуванню;

¹¹ Carlo Rossetti. Constitutionalism and Clientelism in Italy. —In: Democracy, Clientelism, and Civil Society./ Luis Roniger & Ayse Gunes-Ayata, eds. — Boulder (Colo.): Lynne Rienner, 1994. — P. 87.

¹² Див.: C. Rossetti. Op. cit. — P. 87–101.

- особлива форма політичної культури залежності — інструментальна мовчазна культура загалу, яка все це покриває.

Прояви та джерела клієнтелизму в посткомуністичних країнах

Патроно-клієнтські відносини легко проникають в усі бюрократизовані структури. Зокрема, вони пронизували стосунки в колишній КПРС, а також між правлячою комуністичною елітою в цілому і народом. До проявів клієнтелизму в колишньому СРСР слід віднести:

- спосіб добору партійних і державних кадрів: керівництво КПРС намагалося посадити на ключові пости саме тих людей, котрі були йому віддані особисто, а інтелектуальні та ділові якості претендентів відігравали далеко не вирішальну роль;
- спосіб організації стосунків всередині партії: взаємодія і конкуренція існувала лише в межах “поверхів” партійної ієрархії;
- спосіб організації стосунків КПРС з народом: на засадах патерналістської опіки, з одного боку, і безумовної відданості, з іншого;
- радянські уявлення про роль депутата, стосунки між ним і виборцями: депутат зобов’язувався вирішувати не загально-суспільні проблеми, а “допомогати” виборцям у розв’язанні особистих, часто побутових проблем. У зв’язку з цим набула розповсюдження практика прийому виборців в окрузі з особистих питань.¹³
- патерналістські відносини між керівниками виробничих підприємств, у тому числі й колгоспів, із своїми “підлеглими”.

Клієнтелизм в умовах незалежної України є продовженням тоталітарної традиції і, як стійка система людських зв’язків і обміну, складає загрозу утвердженню громадянської культури та демократії. В наших умовах, найбільш розповсюдженими є такі прояви клієнтельних уявлень про зв’язки еліти з народом, як: намагання обрати “багатого” бізнесмена, який хоч і не має чіткої політичної позиції, зате може “допомогти людям”; проведення виборів у сільській місцевості “за порадою” або “на вимогу” місцевих начальників; організація партій по типу замкнених елітарних груп, що не шукають поповнення своїх рядів за рахунок народу, а лише пропонують народу під час виборів свій “патронаж”.

Будь-які політичні та владні групи, що створені і діють за принципом клієнтелизму, в тому числі й клієнтелистські партії зі своїми “опікунами” (босами), протидіють незалежності виборців і спробам незалежного функціонування громадянського суспільства. Такі партії можуть бути провідником партикулярних патронажно-клієнтельських інтересів, відірваними від суспільних потреб. Отже, наявність багатопартійності сама по собі ще не говорить, чи є суспільство громадянським, чи клієнтельським. Якщо партії “пов’язані” тінювими грошима і зобов’язаннями, то вони скоріше протистоять громадянському суспільству як корумпована чи “клієнтельська еліта”, що не здатна переїматися суспільними проблемами і керується виключно партикулярними інтересами своїх “клієнтів”.

На перший погляд, патроно-клієнтельські зв’язки вигідні обом нерівним суспільним партнерам: вони є знаряддям здобуття впливу для патронів, і формою захисту простої людини — для його клієнтели. Проте клієнтелизм має дуже значні вади, що стоять на перешкоді прогресу того суспільства, де він панує, а саме:

- Клієнтелизм впливає на фундаментальні правила структуризації суспільних відносин, сприяє створенню паралельних тінювих структур влади.
- Через клієнтельні канали обмінюються не лише суспільні гроші, прибутки і переваги, але й найвища демократична цінність: необумовленість політичного вибору.
- Клієнтелизм зосереджується на розподілі, а не на виробництві і часто має паразитичну природу.
- Оскільки він є знаряддям для досягнення партикулярних, а не універсальних цілей, йому внутрішньо притаманна соціальна (у тому числі й політична) неефективність.¹⁴
- Клієнтелизм ігнорує будь-які апеляції до громадських цінностей і часто призводить до поширення цинізму у суспільстві, що роз’їдає громадську мораль.
- Політична стабільність, яку він забезпечує, ґрунтується не на створенні підстав для легітимності політичних структур та їх діяльності, а на купленій підтримці ключових прихованих інтересів.

¹³ А як дослідив американський політолог Р. Патнем, саме в клієнтельських районах Італії виборці найчастіше відвідували своїх представників, причому робили це заради вирішення особистих, а не з суспільних питань.

¹⁴ Це дуже легко пояснити: оскільки ресурси (високі посади чи просто робота, матеріальні кошти чи проекти розвитку) розподіляються на засадах особистої відданості і патронажу, а не згідно кваліфікації, потреб або здатності ефективно їх використати, вони не можуть дати найбільший ефект.

- Контролюючи способи і межі впливу (включно з законодавчими рішеннями), клієнтелізм, як зазначає Розетті, служить “бар”єром проти потенційних контр-еліт, відданих безкомпромісним і універсалістським нормам етики”.

- Він неминуче веде до обмеження вільного обміну ідеями та до ізоляції груп та індивідів, котрі прихильні до альтернативних моделей суспільного устрою; він примушує “оракулів конституції” мовчати та йти у “внутрішнє вигнання” і тим самим забезпечує собі тривале існування.

“В кінцевому підсумку, — зазначається в одній з політологічних енциклопедій Великобританії, — його слід розглядати як перешкоду для політичного розвитку, хоч його корисність (для обох сторін — А. К.) забезпечує збереження елементів клієнтелізму навіть у найрозвиненіших політичних системах”.¹⁵

Якщо громадянське суспільство і клієнтелізм можна розглядати як дві протилежні моделі захисту інтересів і задоволення потреб, то корпоратизм може виникати як специфічна надбудова і над тим, і над іншим, набуваючи при цьому різного змісту. Встановлення фашизму в Італії у 1922 році було нічим іншим як переростанням клієнтелізму у фашистську форму корпоратизму.

Тип політичного режиму змінився, але не змінилася модель взаємодії інтересів та розподілу ресурсів. Клієнтелістські зв’язки і асоціації, щоправда, набули іншої форми. Єдина фашистська партія стала центром клієнтелізму, а державна бюрократія перетворилася на велику національну патронажну організацію. “Нове полягало в тому, що фашизм замінив партійну форму клієнтелізму державною”, зазначає К. Розетті. Довгий час термін корпоратизм асоціювався з фашизмом та іншими антидемократичними формами взаємодії впливових групових інтересів і держави.

Проте, з середини 70-х років все ширше застосовується поняття нео-корпоратизму або ліберального (соціал-демократичного) корпоратизму, прикладами якого можуть служити Австрія або Швеція. Він виник внаслідок досягнення рівноваги між основними захисними групами інтересів (промисловцями та профспілками) і згоди владних структур в однаковій мірі рахуватися з ними при виробленні курсів державної політики. Інша назва для цього явища, що позбавлена негативного відтінку — це “соціальне партнерство”.

Серед головних ознак цієї форми організації заінтересованих груп і їх взаємодії зі своїми членами, з одного боку, та урядом, з іншого, можна назвати такі:

- тісні контакти між урядом і впливовими групами інтересів (мова йде переважно про захисні групи, що відстоюють економічні інтереси: спілки підприємців, з одного боку, та робітничі профспілки, з іншого) з приводу закладення їхніх вимог у статті державного бюджету, урядові програми економічного і соціального розвитку;
- формування “верхівкових” представницьких організацій, за якими уряд визнає виключне, монопольне право на представництво групових інтересів даного класу чи даної галузі, на участь у процесі вироблення політичних рішень, що торкаються даних інтересів;
- створення при урядах спеціальних формальних структур: рад, комітетів, колегій і т.п., в рамках яких узгоджуються позиції уряду та груп інтересів та приймаються спільні рішення;
- зобов’язання організацій, що представляють групові інтереси, домогтися від тих, кого вони представляють, безумовно погоджуватися з результатами переговорів з урядом та виконувати спільно прийняті рішення;
- обмеження числа і зміна функцій організацій, що представляють певні групові інтереси, їх перехід від інформування і консультування уряду до переговорів з ним, прийняття на себе частини відповідальності за виконання рішень;
- зміна методів спілкування керівництва організацій з широким загалом даної групи інтересів: замість переконання на основі вільного обміну поглядами та ідеями — індоктринація; вимога безумовного підкорення прийнятим рішенням; примусовий тиск із застосуванням різного роду санкцій — ненадання ліцензій, торгових марок, відмова у певних послугах тощо.

У середині 70-х років, коли концепція нео-корпоратизму набула великої популярності, багато авторів прогнозували поступове перетворення плюралістичних ліберальних демократій у корпоративістські держави, вбачаючи в цьому певну загрозу для демократії. Однак пізніше з’ясувалось, що тенденцію до корпоратизму не можна абсолюзувати. Такі країни як США та Великобританія виявились дуже стійкими у протидії цій тенденції; Франція та Японія як були так і залишились, напів-корпоративістськими; тоді як класично нео-корпоративістські держави Скандинавського півострова,

¹⁵ The Oxford Companion to Politics of the World /Ed. by Joel Krieger. — New York; Oxford: Oxford University Press, 1993. — P. 687– 688.

Бельгія, Нідерланди тощо досягали значних успіхів як в розвитку економіки, так і в забезпеченні стабільності демократичних інститутів, застосовуючи механізми корпоратизму в деяких або в більшості сфер узгодження групових інтересів. Як зазначає один з найвідоміших дослідників корпоратизму Р. К. ШМІТТЕР, “спонтанність, добровільність і автономність як риси плюралізму можуть здаватися більш демократичними в принципі, проте на практиці вони відтворюють більшу нерівність доступу до влади, особливо стосовно соціальних класів. Корпоратизм вирівнює розподіл ресурсів поміж категоріями заінтересованих груп і гарантує формальний паритет у процесі прийняття рішень”.¹⁶ Сьогодні більшість авторів погоджуються з тим, що корпоратизм — це лише *ідеальний тип* (модель аналізу) відносин у сфері організації, висловлення і задоволення групових інтересів, який на практиці часто співіснує з плюралістичною моделлю, забезпечуючи разом повнокровне функціонування інститутів громадянського суспільства.

6.4. Конфлікт і консолідація в політиці.

Три типи групових інтересів

Способи взаємодії організованих групових інтересів між собою та з владними структурами визначаються багатьма факторами, у тому числі і характером самих інтересів. З точки зору їх сумісності, існує три типи інтересів: а) спільні, або такі, що об'єднують різні групи;

б) взаємовиключні, або такі, що протиставлять групи одна одній; в) паралельні, або такі, що не впливають на взаємовідносини між групами. Перший тип інтересів переважає там, де виникає спільна для всіх або багатьох груп потреба у вирішенні певної проблеми: у створенні системи комунікацій, у розвитку торгівлі, в дотриманні прав людини, загальнолюдських моральних норм тощо. Особливий випадок становить збіг інтересів у подоланні загрози існуванню суспільства, що спонукає до спільних дій населення під час війни, іноземної інтервенції, природної катастрофи. Такі інтереси задовільняються об'єднаними зусиллями різних заінтересованих груп на підставі тимчасової або довготривалої згоди (консенсусу).

Другий тип інтересів — це ті, які взаємно виключають один одного (наприклад, інтереси тих, хто хоче здобути владу, і тих, хто не хоче її віддавати). Сам зміст цих інтересів створює бар'єр на шляху їх взаємного задоволення. Такого роду зіткнення інтересів нав'язує його учасникам так звану “нульову гру”, за якої виграш однієї сторони означає програш другої. В таких випадках зустрічаємося з різними формами силового протиставлення.

І, нарешті, третій тип інтересів — такі, що існують паралельно, не перетинаючись, що й дозволяє задовільняти одні з них без особливих втрат для інших. Наприклад, країни і народи Центральної Америки можуть вирішувати свої проблеми практично не зачіпаючи суттєві інтереси країн Індокитаю і навпаки. Інтереси молоді, що перебуває в пошуках роботи відповідної кваліфікації, і інтереси не працюючих пенсіонерів також співіснують паралельно.

Враховуючи цю класифікацію, логічно буде припустити, що можливі дві форми взаємодії групових інтересів — конфлікт і згода (консенсус), боротьба і співробітництво. Згідно сучасних поглядів, обидві ці форми взаємодії є однаково нормальні і нерозривно пов'язані між собою. Адже в будь-якому з історично відомих суспільств існували і існують конфлікти: явні або приховані. Спроби довести можливість безконфліктного функціонування політичної системи шляхом придушення або приховування конфліктів, як показав досвід Югославії та СРСР, тільки підвищує їх потенційну вибуховість та деструктивність наслідків.

Проблема конфліктів у соціологічній та політичній думці

Повсюдність конфліктів, небезпечність насильницьких форм їх розв'язання обумовили увагу дослідників до цього явища. Ще Френсіс Бекон, англійський філософ II пол. XVI – початку XVII ст., намагався проаналізувати (на тодішньому рівні суспільних знань) причини і типи політичних конфліктів, накреслити способи їх відвернення.

Особливого значення цій проблемі надавали вчені-суспільствознавці XIX — початку XX століття.

Засновниками теорії політичного конфлікту вважають К. Маркса і А. де Токвіля. Підходячи до суспільних процесів з різних методологічних позицій, обидва вчені підкреслювали неминучість консолідації в соціальних групах і конфліктів між ними. Однак, згідно поглядів К. Маркса, такі групи — це класи, а згідно поглядів А. де Токвіля — територіальні спільноти і добровільні асоціації — елементи громадянського суспільства. Відмінним було й те, що К. Маркс розглядав конфлікт і консенсус як альтернативні способи поведінки, абсолютизуючи роль політичних конфліктів у минулому та мріючи

¹⁶ The Oxford Companion to Politics of the World. — P. 198.

про безконфліктне майбутнє, а Токвіль стверджував, що демократія створює умови для досягнення балансу між силами конфлікту та консенсусу.

Значний внесок у теорію конфліктів зробили соціологи кінця XIX — поч. XX ст., що належали до напрямку соціального дарвінізму (Г. Спенсер, У. Самнер, Л. Гумплович). Саме в цей період німецький філософ і соціолог Г. Зіммель (1858-1918) увів у науковий обіг термін “соціологія конфлікту”. І, нарешті, починаючи з 50-х років XX століття, виникають сучасні теорії конфліктів: соціальних, політичних, а також конфліктів як всезагального феномену, що характеризує світ живої і неживої природи, індивідуального і суспільного життя людини.

Л. Козер розробив концепцію “позитивно-функціонального конфлікту”, згідно якої “чим більше є незалежних один від одного конфліктів, тим краще для єдності суспільства”. Р. Дарендоф вказав, що не конфлікт, а його відсутність треба розглядати як суспільну аномалію. К. Боулдінг опрацював “загальну теорію конфлікту”, що формалізувала це поняття, побудувавши моделі розвитку конфліктів на основі врахування спільності їх елементів у будь-якій сфері.¹⁷

Що ж таке соціальний конфлікт і його різновид — конфлікт політичний? Поняття, типи і функції політичних конфліктів *Conflictus* по-латинськи означає зіткнення. Соціальний конфлікт — це зіткнення протилежних інтересів, цінностей, прагнень, що веде до протиборства груп, які їх захищають. Соціальний конфлікт стає політичним, якщо він зачіпає владні інституції або такі проблеми перерозподілу ресурсів, які не можуть бути вирішені без задіяння фактору влади. Політичне зіткнення (протиборство) може бути *горизонтальним (структурним)* — між окремими групами інтересів, або *вертикальним* — між групами інтересів і владою. Останнє стає системним, якщо переходить у боротьбу проти пануючої еліти, загрожує існуванню даної політичної системи.

Згідно сучасних концепцій, конфлікти виконують наступні функції.

1. *Сигнальна функція*: характеризує конфлікт як показник певного стану суспільства. Там, де виникає конфлікт, у суспільних відносинах щось розладналося і потребує серйозних змін. Тим самим, конфлікт сприяє встановленню соціально необхідного стану рівноваги. Однак стан рівноваги — завжди відносний і тимчасовий, оскільки в ньому визрівають і чекають свого вирішення нові конфлікти. В політичному житті, зокрема, важко знайти такий стан рівноваги, за якого був би зовсім відсутній конфлікт між опозицією (або опозиційною партією) і урядом (або урядовою партією)
2. *Інформаційна функція*: розгортання, перебіг, повороти конфліктної ситуації несуть певну інформацію про причини, що її породили та про співвідношення сил у суспільстві. Вивчення цієї інформації — важливий засіб пізнання суспільних проблем і процесів.
3. *Диференціююча функція*: процес соціальної диференціації, що відбувається під впливом конфлікту, часто руйнує старі соціальні структури, змінює співвідношення їх елементів, визначає нові форми взаємозв'язку.
4. Тісно пов'язана з нею *функція інтегруюча*, адже в протистоянні з іншими групами зростає консолідація всередині групи, підвищується ступінь групової ідентифікації її членів.
5. *Динамічна функція*: Конфлікт відкриває дорогу змінам, примушує рухатися вперед, розвивати політичну систему.

Джерела політичних конфліктів, їх цілі та наслідки легше пояснити, якщо мати на увазі класифікацію політичних конфліктів на *три основних типи*: конфлікт інтересів, конфлікт цінностей, конфлікт ідентифікації.

1. *Конфлікт інтересів* переважає в економічно розвинених країнах, стабільних державах, де нормою політичного життя є боротьба групових інтересів навколо розподілу економічного “пирога” (стосовно податків, об'єму соціального забезпечення тощо). Даний тип політичного конфлікту найлегше піддається врегулюванню, тому що в цих питаннях завжди можна знайти компромісне рішення (“одним — це, другим — інше; “трохи тим, трохи іншим”).
2. *Ціннісні конфлікти* — це боротьба навкруг уявлень про те, що є правильним або важливим, до яких цілей треба прагнути. Такі конфлікти найбільш характерні для країн, що розвиваються, для держав з нестабільним суспільним і політичним ладом, для перехідних суспільств, до тепер відносяться посткомуністичні країни. Ціннісні конфлікти потребують великих зусиль для їх врегулювання, оскільки вони не піддаються компромісам (діє правило “або — або”).

¹⁷ Див. : Запрудский Ю. Г. Социальный конфликт: политологический анализ. – Ростов-на-Дону, 1992. - С. 33-35.

3. *Конфлікти ідентифікації*¹⁸ характерні для суспільств, у яких індивіди ототожнюють (ідентифікують) себе лише з окремою групою (етнічною, релігійною або мовною), а не з суспільством у цілому. Конфлікти ідентифікації виникають в умовах протилежності рас (ПАР), етнічної протилежності (колишній СРСР), мовних (Бельгія) або релігійних (Північна Ірландія) протилежностей.

Найбільша увага в політології приділяється проблемі врегулювання політичних конфліктів. Існує декілька варіантів підходу до цієї проблеми. В недемократичних системах конфлікти, як правило, не визнаються правомірними і ігноруються владою до того часу, доки вони не набудуть крайніх, насильницьких форм. Протилежні вимоги груп, втягнутих в конфлікт, довгий час не знаходять зовнішнього вияву. Це, однак, не призводить до їх зникнення або нівелювання. Навпаки, в довгостроковій перспективі гострота протистояння зростає і при першій-ліпшій нагоді може статися соціальний чи політичний вибух. Приклад: Карабах і інші конфлікти періоду “перебудови” на теренах колишнього СРСР.

Інша ситуація складається, коли кожен учасник конфлікту має достатньо сил, щоб блокувати дії іншого, але не в змозі змінити його поведінку. Результатом такого стану в політиці буває відсутність змін, застій. Прикладом може служити “Народної Ради” і “групи 239” протистояння у Верховній Раді України в 1991-93 р.р.: невирішені питання — прийняття Конституції, створення Конституційного суду і ін. — так і залишалися невирішеними.

Примус використовується, щоб послабити або звести нанівець здатність однієї або декількох груп створити конфліктну ситуацію і використати її в своїх інтересах. Примусовий підхід найчастіше застосовується державою, яка використовує поліцію, армію, бюрократичний апарат, намагаючись з їх допомогою уникнути громадської непокори або навіть повстання з боку незадоволених груп. Громадянські війни та революції також пов’язані з примусом.

В демократичних державах найчастіше застосовуються інституціоналізовані методи мирного врегулювання конфлікту. Для цього існують спеціальні механізми, за допомогою яких проводяться консультації, переговори, вивчення можливих альтернатив, пошуки взаємоприйнятних рішень. Розвиток законодавства, пврламентаризму, системи політичних партій створює умови мирного врегулювання конфліктів між різними груповими інтересами за допомогою складної системи процедур, традицій, ритуалів, а також тиску заінтересованих груп, врахування думки експертів і депутатів.

Врегулювання конфліктів — дуже нелегка справа, оскільки спілкування між учасниками конфлікту порушене, вони не “чують” і не сприймають одне одного. Тому, щоб досягнути компромісного, прийняттого для обох сторін рішення часто звертаються за допомогою до посередника. Саме завдяки посередницькій діяльності відновлюється цілісність суспільства та задовольняються в тій чи іншій мірі інтереси кожного учасника конфліктної ситуації.

Існує два типи посередників: “*третейський суддя*”, що діє перш за все на основі законів, правил та інструкцій. Під час переговорів він, як правило, бере на себе роль ведучого, дозволяючи собі обмежувати виступаючих як з однієї, так і з другої сторони; “*граючий тренер*”, який своє основне завдання бачить у тому, щоб створити умови для успішних переговорів і в межах цих умов активізувати процеси обговорення та узгодження інтересів конфліктуючих сторін.

Технологія вирішення конфліктної ситуації передбачає три стадії.

1. Підготовчий етап, в ході якого необхідно “поставити діагноз”, визначити тип конфлікту, оцінити ступінь його загострення, дослідити наміри, цілі та орієнтації учасників конфлікту, ресурси, якими вони володіють і можливі дії, які вони готові здійснити.
2. Етап вирішення конфлікту — власне переговори. Цей етап іноді буває дуже тривалим і складним, бо передбачає безпосередній контакт учасників конфліктної ситуації та довірених осіб.
3. На третьому етапі необхідно здійснити вихід учасників переговорів з конфліктної ситуації, визначити об’єктивні критерії контролю за реалізацією прийнятих рішень.

На кожному з етапів переважає та чи інша функція посередника. Всього їх нараховують три: комунікативна, дослідницька, організаційна. Реалізуючи першу функцію, посередник підтримує зв’язок між учасниками конфлікту, спонукає їх до комунікації. Дослідницька функція висувається на перший план на стадії попереднього вивчення конфлікту, оскільки тут формується новий погляд на конфлікт. Реалізуючи цю функцію, посередник проводить соціологічні, психологічні та інші необхідні дослідження, проектує альтернативні моделі розв’язання конфлікту, прогнозує можливі наслідки різних рішень, планує процес переговорів. Реалізація організаційної функції передбачає проведення зборів,

¹⁸ Ідентифікація — термін, який означає усвідомлення індивідом своєї включеності в певну соціальну, національну, політичну групу.

обговорень за участю зацікавлених сторін та експертів, використання раніше набутого досвіду вирішення подібних конфліктів.

Другою формою взаємодії заінтересованих груп в політиці можна вважати консолідацію на основі консенсусу.

Консолідація суспільств на основі консенсусу |

Консолідація — це форма політичної взаємодії, що веде до об'єднання заінтересованих груп з метою досягнення спільних цілей. Консолідація може набувати форми виборчого блоку, об'єднання фракцій в парламенті в підтримку того чи іншого питання порядку денного, узгоджених масових дій заради здійснення тиску на уряд чи парламент тощо.

Політична консолідація як форма взаємодії виникає на основі консенсусу. Цей термін застосовується в політології не лише для означення одного з принципів прийняття політичних рішень, але й для характеристики загального стану взаємовідносин у суспільстві. Досягнення консенсусу у цьому розумінні означає громадянську злагоду, згоду всіх або більшості заінтересованих груп щодо суті політико-правового ладу, напрямку розвитку країни, стратегічних і тактичних завдань державної політики. Консенсус характеризується підтримкою політичного курсу державних діячів, або, принаймі, відсутністю його активного несприйняття. Зрозуміло, що останнє може бути ознакою консенсусу лише в демократичній державі, де створені умови для вільного вияву опозиційних поглядів.

Консенсус є важливою умовою політичної стабільності. Він дозволяє управляти суспільством ненасильницькими методами і дає підстави говорити про політичну консолідацію (єдність) суспільства. Проте, загальна згода, що є передумовою і серцевиною консенсусного стану суспільства, не піддається точному визначенню і кількісному виміру. Зафіксувати консенсус можна тільки на підставі його наслідків, головними з яких є: стабільне функціонування системи, відсутність системних конфліктів.

Досягнення консенсусу можливе, як уже відзначалося, лише в умовах реального плюралізму, який не тільки не виключає, а й передбачає підтримку спільно вироблених цінностей і цілей прихильниками різних політичних і філософських течій, групами з різними соціально-економічними інтересами. Спрямованість на реалізацію цих цінностей (які, своєю чергою, не поглинають всіх існуючих відмінностей, а лише “надбудовуються” над ними) є ефективним чинником консолідації суспільства. Історія свідчить, що такими об'єднуючими цінностями (базовими основами консенсусу) можуть бути права і свободи людини, національні, релігійні, та інші цінності. Для розвинених демократичних суспільств найголовнішими є саме права і свободи особи, що є наслідком їх тривалого життя в умовах ліберальної демократії, високого рівня масової політичної культури. Національні та релігійні цінності теж можуть бути “задіяні”, особливо при переході від тоталітарних режимів до демократичних, але вони мають меншу консолідуючу силу, бо виключають із сфери консенсусу деяку частину населення, відображаючи, таким чином, лише початковий рівень розвитку демократії з його принципом підкорення меншості більшості.

Найбільш сприятливі умови для досягнення політичного консенсусу виникають при пануванні норм терпимості, компромісу, громадянськості, прихильності до понять загального добробуту, визнання чужих інтересів як гарантії для здійснення інтересів власних, котрі набувають розповсюдження в умовах і є ознаками громадянського суспільства. Важливу роль у досягненні консенсусу відіграють і політичні інститути — законодавчі органи, суди, коаліційні партійні системи, що об'єднують плюралістичне суспільство.

Висновки

1. Внаслідок того, що певні множини людей об'єктивно об'єднані умовами і способом життя, соціальним статусом та проблемами, що постають перед ними, у них формуються спільні інтереси.
2. Усвідомлення останніх і прагнення їх захистити перетворює цих людей на *групи інтересів*. Вони застосовують різні методи впливу на владні структури з метою відображення своїх вимог у політичних курсах держави.
3. Групи інтересів поділяються на спонтанні, організовані та інституційні. Особливе місце займають приховані групи інтересів, які часто виконують антисистемну, деструктивну роль.
4. Включившись у політичний процес, організовані групи інтересів перетворюються на групи тиску, які застосовують різноманітні способи впливу на владні структури заради врахування своїх вимог при прийнятті владних рішень.
5. В залежності від структурованості суспільства, рівня організованості групових інтересів, захищеності прав особи, її статусу в суспільстві та ролі в організованих формах захисту інтересів, від стосунків груп інтересів з державою та ін. залежить суспільна модель артикуляції і захисту групових інтересів. Такими моделями є: плюралізм і відповідна до нього модель громадянського суспільства, клієнтелізм та корпоратизм.

6. Плюралістичні, а також деякі форми корпоративістських суспільств досягли значних успіхів в узгодженні групових інтересів, збалансуванні конфліктності і консолідованості свого розвитку.
7. Їх досвід прислужився для конструювання універсальних теоретичних моделей розв'язання конфліктів, що використовуються в політичній практиці для досягнення згоди (консенсусу) і консолідації плюралістичних суспільств, які об'єднують групи з різними інтересами, але спільними фундаментальними цінностями.

Терміни для повторення:

Суспільний (груповий) інтерес	Клас
Соціальна структура	Приховані (латентні) групи інтересів
Група інтересів	Громадянське суспільство
Соціальна диференціація	Групи тиску
(вертикальна і горизонтальна)	Лобі, лобіювання
Соціальна стратифікація	Конфлікт (соціальний і політичний)
Страта	Консолідація
	Консенсус

Рекомендована література

- Американська* соціологія: перспективи, проблеми, методи. — М., 1972.
- Андреев С.* Структура власти и задачи общества // *Нева*, 1989, № 1, с. 144-173.
- Бодио Т., Бондар А., Карват М.* и др. Элементы теории политики. — Ростов-на-Дону, 1972.
- Весоловский В.* Классы, слои и власть. — М., 1981.
- Запрудский Ю. Г.* Социальный конфликт: политологический анализ. — Ростов-на-Дону, 1992.
- Ишмуратов А. Т.* Конфликт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. — К.: Наукова думка., 1996. — 190 с.
- Кайзеров Н.* Партнерство в политике // *Диалог*. — 1990. — № 12.
- Коен Д.* Лобіювання у конгресі США // *Політологічні читання*. — 1992. — № 2.
- Кремень В. Г., Безлюда Д. М., Бондаренко В. Д. та ін.* Соціально-політична ситуація в Україні: поступ п'яти років. - К.: НІСД, 1996, с. 13–24.
- Макаренко В. П.* Политическая социология (лекция). — Ростов-на-Дону: Логос, 1992.
- Мацієвський Ю.* Теорія конфліктів: методологічні засади // *Студії політологічного центру "Генега"*. — 1995. — № 4. — С. 219-227.
- Міщенко М.* Проблеми аналізу і виявлення напруженості у суспільстві // *Політологічні читання*. — 1993. — № 3.
- Померанц Г.* Опыт философии солидарности // *Вопросы философии*. — 1991. — № 3.
- Перегудов С. П.* Организованные интересы и государство // *ПОЛИС*. — 1994. — № 2.
- Преториус Р.* Теория конфликта // *ПОЛИС*. — 1991. — № 5.
- Стариков Е. Н.* Социальная структура переходного общества (опыт "инвентаризации") // *ПОЛИС*. — 1994. — № 4. — С. 87-96.
- Стариков Е. Н.* Социальная структура переходного общества: "горизонтальный срез" // *ПОЛИС*. — 1995. — № 54. — С. 97-105.
- Тимофеев Л.* Черный рынок как политическая система. Вильнюс - Москва, 1993.
- Райнет П.* Теория конфликта // *ПОЛИС*. — 1991. — № 5. — С.139–141.
- Рябчук М.* Демократія та партія влади в Україні // *Політична думка*. — 1994. — № 3.
- Соціальна* стратифікація і політика. // *Політична думка*. — 1993. — № 1.
- Сорокин Питурим.* Социальная стратификация и мобильность // Его кн. : Человек, цивилизация, общество. — М., 1992. — С. 295–424.
- Якушик В., Ватсон Ш., Мейс Дж., Малеев К.* Корупція як суспільний феномен // *Політична думка* — 1994. — № 4.